

ՀԱՂՐՈՒԹՅՑ ԲՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԿԵՆՍԸՆԹԱՅԻ ԽԵՂՈՒՄՆԵՐԸ¹

Արմինե Տիգրանյան

ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոն

ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

Էլ. հասցե՝ armine.tigranyan@ysu.am

ORCID: 0000-0001-5886-3667

Հոդվածը ներկայացվել է 01.01.2024, գրախոսվել է 11.01.2024, ընդունվել է տպագրության 03.12.2024

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.3-255

Ամփոփում

2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի հետևանքով Ադրբեջանի կողմից Արցախի Հանրության շրջանից բռնի տեղահանվեց շուրջ 13.000 արցախահայ: Բռնի տեղահանությունը, ի թիվս հումանիտար և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների, խաթարեց նաև արցախահայերի ավանդական կենսընթացը:

Ադրբեջանի պետական նպատակամիտված քաղաքականության իրագործմամբ արցախահայությունը հեռացվեց իր սոցիալ-մշակութային արժեքներից՝ զրկվելով պատմական հայրենիքի՝ Արցախի բնության, հուշարձանների, համայնքի և մշակութային լանդշաֆտի հետ կապված գիտելիքը, սովորույթներն ու պրակտիկաները իրացնելու, վայելելու, ապագա սերունդներին փոխանցելու հնարավորությունից: Հանրության շրջանի պատմական հուշարձաններից բռնի հեռացումը, դրանց գոյությանը սպառնացող ուղղակի վտանգը, արդեն իսկ ոչնչացված ու պղծված ժառանգության բազմաթիվ արժեքները՝ սեփական ինքնությամբ ապրելու անհնարինությունը անհաղթահարելի մարտահրավերներ ստեղծեցին Արցախի ողջ ժառանգության և կենսական նշանակության եկեղեցիների, սրբավայրերի, ուխտատեղիների հետ կապված ծեսերը, ավանդույթները կենսունակ պահելու գործընթացներում: Բացի այդ, տեղահանության բացասական հետևանք համարվող համայնքային կյանքի կազմաքանդումը, բնական մշակութային միջավայրից ու լանդշաֆտից հեռացումը պատճառ դարձան ոչ նյութական ժառանգության բազմաթիվ տարրերի՝ բարբառի, ավանդական ուտեստների, արհեստների, տոների, փառատոների, համայնքային խաղերի, գյուղատնտեսական և կենցաղավարման մշակույթի աստիճանական անհետացման, մշակութային ոչ ֆորմալ կրթության կասեցման՝ ստեղծելով ինքնության ամբողջականության պահպանության համակարգային խնդիրներ:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Հանրություն, ավանդական կենսընթաց, բռնի տեղահանում, մշակույթի իրավունք, ոչ նյութական մշակութային ժառանգություն, արցախյան փառատոներ:

¹ Ուսումնասիրությունն իրականացվել է Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնադրամի տրամադրած դրամաշնորհի միջոցներով՝ «44-օրյա պատերազմի հետևանքով Շուշիից և Հանրության շրջանից բռնի տեղահանված արցախահայերի մշակութային իրավունքի իրացման և ոչ նյութական ժառանգության պահպանության խոչընդոտները» հետազոտական ծրագրի թեմայի շրջանակում:

Ներածություն

2020 թ. Արցախյան պատերազմը բնորոշվեց Ադրբեջանի կողմից միջազգային օրենքների և պատերազմի կանոնների բազմաթիվ խախտումներով՝ ներառյալ Հաագայի, Ժնևի, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի, ՄԱԿ-ի, Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիաների և Միջազգային հումանիտար իրավունքի նորմերի խախտումները: Հարձակման թիրախ էին դարձել ոչ միայն քաղաքացիական ենթակառուցվածքներն ու բնակչությունը, այլև պատերազմի ժամանակ անձեռնմխելի համարվող մշակութային ժառանգությունը՝ իր նյութական և ոչ նյութական դրսևորումներով: 2020 թվականից ի վեր Հաղորդի շրջանում Ադրբեջանը ոչնչացրել է ազատամարտիկների հուշարձանը, վերացրել Առաքել գյուղի խաչքարը, աղվանական հռչակել Հաղորդի Սուրբ Խաչ հայկական եկեղեցին, քանդել Հաղորդի եղբայրական գերեզմանոցը և սկսել իրագործել շրջանի իսլամացման մեծ ծրագիր և այլն:

2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ համաձայնագրի արդյունքը եղավ այն, որ բռնի տեղահանվեց Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած՝ Շուշիի, Հաղորդի և Արցախի այլ շրջանների բնակչությունը՝ մոտ 41 հազար մարդ², որից շուրջ 13000-ը՝ Հաղորդից: 2023 թ. սեպտեմբերին կյանքի հանդեպ վախի, հուսալքության և արյունալի ռազմական գործողությունների հետևանքով հայաթափվեց Արցախում մնացած բնակչությունը՝ 100.600 մարդ³, զրկվելով իր հայրենիքում ապրելու, արարելու իրավունքից: Ադրբեջանի հայատյացության քաղաքականության պատճառով ներկայումս բռնի տեղահանված է 121.600 մարդ⁴:

Ադրբեջանի պետական նպատակամիտված քաղաքականության իրագործմամբ արցախահայությունը ստիպված հեռացավ բնօրրանից՝ թողնելով իր սոցիալ-մշակութային արժեքները՝ զրկվելով պատմական հայրենիքի՝ Արցախի բնության, հուշարձանների, համայնքի և մշակութային լանդշաֆտի հետ կապված գիտելիքը, սովորույթներն ու պրակտիկաները իրացնելու, վայելելու, ապագա սերունդներին փոխանցելու հնարավորությունից: Հաղորդի շրջանի պատմական հուշարձաններից, գերեզմանոցներից բռնի հեռացումը, դրանց գոյությանը սպառնացող ուղղակի վտանգը, արդեն իսկ ոչնչացված ու պղծված ժառանգության բազմաթիվ արժեքները⁵, սեփական ինքնու-

² 44-օրյա պատերազմից հետո 41 հազար բռնի տեղահանվածների մի մասը՝ 20.000 մարդ, տեղափոխվեց Արցախ՝ ներքին տեղահանվածի կարգավիճակով ապրելով հայկական վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում, իսկ մոտ 21.000-ը ժամանակավոր բնակություն հաստատեց ՀՀ-ում:

³ Ադրբեջանի հայատյացության քաղաքականության հետևանքով ներկայումս բռնի տեղահանված է համարվում 121.600 արցախահայ. 21 հազարը 2020 թ., իսկ 100.600-ը 2023 թ. տեղահանվածներ են:

⁴ Center for truth and justice 2023, 13.

⁵ 2020 թվականի պատերազմից հետո Ադրբեջանը ոչնչացրել է Հաղորդի ազատամարտիկների հուշարձանը, վերացրել Առաքել գյուղի խաչքարը, աղվանական հռչակել Հաղորդի Սուրբ Խաչ հայ-

յամբ ապրելու անհնարինությունը անհաղթահարելի մարտահրավերներ ստեղծեցին Արցախի ողջ ժառանգությունը պահպանելու, անշուշտ, նաև կարևոր նշանակության՝ եկեղեցիների, սրբավայրերի, ուխտատեղիների հետ կապված ծեսերը, ավանդույթները կենսունակ պահելու գործընթացը: Բացի այդ, համայնքային կյանքի կազմաքանդման գործընթացը, բնական մշակութային միջավայրից ու լանդշաֆտից հեռացումը պատճառ դարձան ոչ նյութական ժառանգության բազմաթիվ տարրերի՝ բարբառի, ավանդական ուտեստների, արհեստների, տոների, փառատոների, համայնքային խաղերի, գյուղատնտեսական և կենցաղավարման մշակույթի աստիճանական անհետացման, մշակութային ոչ ֆորմալ կրթության⁶ կասեցման և ստեղծեցին ինքնության ամբողջականության պահպանության համակարգային խնդիրներ:

Արցախի Հանրապետության շրջանից բռնի տեղահանված արցախահայերի հետ անհատական խորացված⁷ և թիրախ-խմբային հարցազրույցների⁸ վերլուծության արդյունքները բացահայտել են, որ բռնի տեղահանությամբ, բնական ռեսուրսներից օտարմամբ կասեցվել են Արցախի ոչ նյութական արժեքների պահպանումն ու վերստեղծումը, խաթարվել արցախահայերի համայնքային կյանքը՝ բացասական խոր ազդեցություն թողնելով արցախահայերի մշակութային կյանքի ոչ նյութական ասպեկտների վրա:

Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության միջազգային համակարգը

Միջազգային համակարգում ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն է այն մարմինը, որը սահմանում է ոչ նյութական ժառանգությունն իր հռչակագրերի և կոնվենցիաների միջոցով: Ոլորտի հիմնական՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանության» 2003 թ. կոնվենցիան ներկայացնում է դրա ընդգրկման շրջանակները՝ սովորույթներ, բեմադրություններ, արտահայտություններ, գիտելիքներ ու հմտություններ, ինչպես նաև դրանց

կական եկեղեցին, քանդել Հանրապետության երթայրական գերեզմանոցը և սկսել իրականացնել շրջանի իսլամացման մեծ ծրագիր:

⁶ Ոչ ֆորմալ կրթությունը կրթական գործունեություն է, որը կարող է չհամընկնել դպրոցների, քոլեջների, բուհերի և ֆորմալ կրթություն իրականացնող այլ կազմակերպությունների գործունեության հետ և ներառում է կենսափորձի հիման վրա ստացած կրթությունը, համայնքային ինքնատիպ կրթական հնարավորությունները, ընտանիքի ավագներից ժառանգած գիտելիքը, արվեստի, արհեստների, ձեռագործության և այլ հմտությունների զարգացումը ընտանեկան և համայնքային միջավայրերում:

⁷ Անհատական խորացված հարցազրույցներ են իրականացվել ՀՀ Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Կոտայքի և Շիրակի մարզերում և Երևանում 2020 թ. պատերազմի հետևանքով բռնի տեղահանված շուրջ 60 հարյուրյակների հետ (Հետազոտության ամբողջական արդյունքները գիտական մենագրության տեսքով տպագրության փուլում են):

⁸ Թիրախ-խմբային հարցազրույցները տեղի են ունեցել Երևանում՝ «Դիզակ արտ» և «Հանրապետական տեղագրության մանկապատանեկան կենտրոն» ՀԿ-ներում՝ Հանրապետության տեղահանվածների հետ:

հետ կապված գործիքներ, առարկաներ, արվեստի գործեր և մշակութային տարածքներ, որոնք համայնքների, խմբերի և որոշ դեպքերում անհատների կողմից ճանաչվում են իրենց մշակութային ժառանգության մաս: Այստեղ ակնհայտ է, որ ոչ նյութական ժառանգությունը ստեղծում, հետագայում վերականգնում և պահպանում են համայնքներն ու խմբերը բնական որոշակի միջավայրում՝ ապահովելով դրա ինքնատիպությունը: Այն դրսևորվում է բանավոր ավանդությունների, կատարողական արվեստների, սոցիալական սովորույթների, ծեսերի, տոնակատարությունների և ավանդական արհեստների միջոցով⁹: Մասնագետները պնդում են, որ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ցանկացած պրակտիկա կարող է վերանալ, եթե այդ սոցիալ-մշակութային արժեքները տարանջատվեն իրենցով զբաղվող համայնքների ու խմբերի կյանքից և գործելակերպից:

Հարկ է շեշտադրել, որ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանություն նշանակում է դրա կենսունակության ապահովմանն ուղղված միջոցների ձեռնարկում՝ ներառյալ այդ ժառանգության ճանաչումը, պահպանումը, խթանումը, բարելավումը, փոխանցումը կրթության միջոցով, ինչպես նաև դրա տարբեր ուղղությունների վերակենդանացումն ու իմաստավորումը¹⁰:

2003 թ. կոնվենցիան, համադրելով ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ժամանակային և տարածական հարթությունները, ընդգծում է երկու կարևոր հանգամանք. նախ՝ **ժառանգությունը պետք է «փոխանցվի սերնդից սերունդ և անընդհատ վերստեղծվի»**, ապա՝ **այդ գործընթացը պետք է տեղի ունենա «համայնքների, բնության և պատմության փոխգործակցության միջոցով»**¹¹: Փաստորեն, ժողովուրդների՝ իրենց բնակավայրերից տեղահանությունը կամ այլ վայրեր տեղափոխումը խաթարում է ոչ նյութական տարրերի վերստեղծման հնարավորությունը, քանզի չկան այն համայնքը, այն ռեսուրսների համախումբը և այն միջավայրը, որոնց փոխգործակցության շնորհիվ պետք է ծնվի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության այս կամ այն նոր պրակտիկան, կամ պահպանվի արդեն եղածը: Ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը պետք է ապահովվի համայնքների ինքնության և շարունակականության զգացումը¹²: Բայց բռնի տեղահանումը ոչ միայն էական վտանգ է ստեղծում ոչ նյութական ժառանգության իրացման գործընթացում, այլև կասեցնում է համայնքների գործու-

⁹ UNESCO 2003, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, art. 2, § 1, 2.

¹⁰ UNESCO 2003, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, art. 2, §3:

¹¹ UNESCO 2003, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, art. 2, §3:

¹² UNESCO 2001, Executive Board, Report on the preliminary study on the advisability of regulating internationally, through a new standard-setting instrument, the protection of traditional culture and folklore UNESCO Doc. 161 EX/15, 3, Decision of the Intergovernmental Committee: 11.COM 15, §6.

նեությունը, պրակտիկաների միջսերունդ փոխանցումը և ապագա շարունակականությունը:

Այսպիսով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես բուն ժառանգության տարրի, այնպես էլ այն համայնքների ու խմբերի մշակութային ինքնության և առհասարակ համայնական կյանքի պահպանման համար, որոնք օգտագործում են այն: Նշանակում է՝ անգամ համայնքի անդամների ֆիզիկական ներկայությունն այլ վայրում բավարար չէ ապահովելու համայնքի բուն ինքնության շարունակականությունը, քանզի ոչ նյութական ժառանգության կենսունակության համար անհրաժեշտ է նաև բնական ռեսուրսների և համայնքի հետ փոխհարաբերակցություն:

Ոչ նյութական ժառանգության պաշտպանությունը զինված բախումների և տեղահանության դեպքում

Պատերազմների և տարածքների բռնազավթման ժամանակ մշակութային ժառանգության պաշտպանության հիմնական օրենքները Հաագայի և Ժնևի կոնվենցիաներն են՝ իրենց համապատասխան արձանագրություններով: Սակայն պետք է ընդգծել, որ այս իրավական մեխանիզմները պաշտպանություն են տրամադրում հիմնականում նյութական օբյեկտներին, իսկ ոչ նյութական ժառանգության պաշտպանությունը շատ դեպքերում խնդրահարույց է: Ու եթե նյութականի դեպքում թիրախավորվում են մշակութային կառույցներն ու կոթողները, ապա ոչ նյութականի պարագայում՝ այդ ժառանգությունը կրող կամ մեկնաբանող անհատներն ու համայնքները: Փաստորեն, ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը պատերազմների ժամանակ ամենախոցելի է. այն վնասվում է բոլոր՝ նյութական և ոչ նյութական տարրերի խաթարման, այդ ժառանգությունը կրող համայնքի անդամների (մարդկանց) թիրախավորման կամ տեղահանման դեպքերում:

Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության որոշ կետեր է պարունակում Հաագայի 1907 թ. կոնվենցիային կից կանոնակարգի 46-րդ հոդվածը. «Ընտանեկան պատիվն ու իրավունքները, անձանց կյանքն ու ունեցվածքը, ինչպես նաև կրոնական համոզմունքներն ու գործելակերպը պետք է հարգվեն»¹³:

Հարկ է ընդգծել, որ «Պատերազմի զոհերի և քաղաքացիական անձանց պաշտպանության մասին» Ժնևի 1949 թ. կոնվենցիայի առաջին արձանագրության 75-րդ հոդվածում նշվում է. «Պատերազմի ընթացքում քաղաքացիական անձանց նկատմամբ չպետք է ցուցաբերվի ռասայի, մաշկի, սեռի,

¹³ UNESCO 2001, Executive Board, Report on the preliminary study on the advisability of regulating internationally, through a new standard-setting instrument, the protection of traditional culture and folklore UNESCO Doc. 161 EX/15, 3, Decision of the Intergovernmental Committee: 11.COM 15, §6, art. 46.

լեզվի, կրոնի կամ դավանանքի, համոզմունքների, ազգային կամ սոցիալական ծագման, ծննդի կամ այլ գործոններով պայմանավորված խտրական վերաբերմունք. պետք է հարգանքով վերաբերվել նաև նրանց պատվին, համոզմունքներին և կրոնական ծիսակատարություններին»¹⁴: Իսկ Ժնևի կոնվենցիայի 27-րդ հոդվածը հավելում է, որ պետք է հարգանք ցուցաբերել նաև կենսափորձի և սովորույթների նկատմամբ¹⁵, ինչը կարող է ընդգրկել ոչ նյութական ժառանգության ողջ տիրույթը: Բացի այդ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2005 թ. միջկառավարական հանդիպմանը շեշտվել է, որ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանման և փոխանցման շարունակականությունը պետք է ապահովվի ցանկացած պահի, նույնիսկ զինված բախումների և տեղահանության ժամանակ¹⁶:

Ոչ նյութական ժառանգությունը մշակույթի իրավունքի համակարգում

Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության հիմքում ընկած են մարդու ինչպես անհատական, այնպես էլ հավաքական-համայնքային իրավունքները¹⁷: Ժառանգության պահպանության հայեցակարգը XXI դարում ընդունեց **մշակույթի իրավունքի մոտեցումը**¹⁸՝ ուղղակի պաշտպանությունից անցում կատարելով դեպի ժառանգության պաշտպանությունը՝ որպես **մարդու մշակութային ինքնության համար կարևոր նշանակություն ունեցող արժեք**¹⁹: Մշակույթի իրավունքի առաջին համընդհանուր երաշխիքը «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների վերաբերյալ» հռչակագրի 27-րդ հոդվածն է՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի համայնքի մշակութային կյանքին ազատորեն մասնակցելու, արվեստը վայելելու, գիտական առաջընթացին և դրա օգուտներին մասնակցելու իրավունք» ամրագրումով¹⁹: Վերջինիս ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մեկնաբանությունը հաստատել է, որ համայնքի մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը երաշխավորում է նաև մշակութային ժառանգության հասանելիության, մշակութային պրակտիկաներին մասնակցելու և վայելելու յուրաքանչյուրի իրավունքը²⁰: Մշակույթի իրավունքի քննության մեկ այլ առանցքային աղբյուր է ՄԱԿ-ի «Տնտեսական,

¹⁴ Ժնև 1977, «Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին» 1949 թ. կոնվենցիային կից՝ Միջազգային զինված բախումների ժամանակ զոհերի պաշտպանության մասին լրացուցիչ արձանագրություն, հոդված 75:

¹⁵ Ժնև 1949, «Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին» կոնվենցիա, հոդված 27:

¹⁶ UNESCO 2001, Decision of the Intergovernmental Committee: 10.COM 15.a, Annex, 9.

¹⁷ ICJ 2004, Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, § 105; UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, General Comment No. 21 (art. 15, para. 1a of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), E/C.12/GC/21, § 55.

¹⁸ UN 2016, A/71/317, § 16; UN Bennoune 2016, § 53.

¹⁹ UN 1948, Art. 27.1.

²⁰ UNESCO 2024, Culture: Protecting Our Heritage and Fostering Creativity.

սոցիալական, քաղաքական և մշակութային իրավունքների» միջազգային դաշնագրի 15-րդ հոդվածը, որի 1/ա կետով մշակույթի իրավունքը սահմանվում է որպես «...յուրաքանչյուր անհատի՝ իր մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունք²¹»: Դաշնագրի մեկնաբանությամբ՝ մշակութային կյանքին մասնակցությունը բազմաշերտ գործընթաց է, որը ներառում է փոխկապակցված բաղադրիչներ՝ մշակութային կյանքին հասանելիություն, ուղղակի մասնակցություն և ներդրման հնարավորություն²²:

Հիշյալ մեջբերումները մեզ թույլ են տալիս ասել, որ բռնի տեղահանված արցախահայերի շրջանում խախտված է մշակույթի իրավունքը, քանզի հաղորդագիտությունը զրկված են իրենց համայնքի մշակութային կյանքին մասնակցելու, հուշարձանների հետ հաղորդակցվելու, ոչ նյութական ժառանգությունը կիրառելու իրավունքից, մշակութային պրակտիկաները պահպանելու և սերունդներին փոխանցելու հնարավորությունից:

Հաղորդակցության ավանդական կենսընթացի խեղումները

Փորձելով գնահատել Արցախի Հաղորդակցության ժողովրդի ավանդական կենսընթացի խեղումները, մշակույթի իրավունքի խախտումները և ոչ նյութական ժառանգության կորուստները՝ առաջացած բռնի տեղահանման հետևանքով, մենք առերեսվում ենք մի քանի խնդիրների, որոնք ներառում են Հաղորդակցության տոների, ավանդույթների, արհեստների կասեցումը, ինքնության վերստեղծման խոչընդոտումը:

Մշակութային փառատոների հարկադիր կասեցումը Հաղորդում

Մշակույթի իրավունքը Հաղորդում խախտվում է, երբ ոչ նյութական ժառանգության պահպանումը խաչընդոտվում է ամենամյա բնույթ ունեցող փառատոների հարկադիր կասեցմամբ՝ բացառելով արցախահայերի մասնակցությունը մշակութային միջոցառումներին, ինքնության և ժառանգության համար առանցքային համայնքային գործելակերպին:

Հիշատակման է արժանի Հաղորդակցության շրջանի **Տողի գինու փառատոնը**, որն անցկացվում էր 2014 թվականից սկսած, ամեն տարի սեպտեմբերին Տող բնակավայրի մեծիքական ապարանքում (XVIII դ.), ներկայացվում էր գինեգործության հնագույն և ինքնատիպ ծիսակատարությունը՝ խաղողի ճզմում, արցախյան ավանդական ուտեստների հյուրասիրություն (ժենգյալով հաց, լավաշ, կուրկուտ), ազգագրական պարերի, երաժշտության ներկայացում և այլն: Տողում էին գտնվում «Կատարո» գինու գործարանը և խաղողի այգին²³: Գինու հումքը *խնդողնի* կոչվող խաղողն էր, իսկ պահպանման հա-

²¹ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights 2009, § 3, § 13; UN Bennouna 2016, § 7.

²² UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights 2009.

²³ «Կատարո» գինու գործարանը մնացել է թշնամու տիրապետության տակ:

մար օգտագործվում էին արցախյան կաղնու փայտից պատրաստված տակառներ: Ուստի, պետք է արձանագրենք, որ իսպառ վերացման եզրին են հայտնվել այն փորձն ու գիտելիքը, որ բնորոշ էին հենց արցախյան գինեգործական մշակութային լանդշաֆտին և կյանք էին հաղորդում գինեգործական ոչ նյութական պրակտիկային: Այս փառատոների բացակայությունը ստիպել է բազմաթիվ գինեգործների, որոնք այժմ բնակվում են Հայաստանի Հանրապետությունում, կտրվել իրենց հողից ու խաղողի այգիներից: Տող գյուղում էին ապրում շուրջ 70 գինեգործ, որոնք տնական գինի էին պատրաստում և մասնակցում փառատոնին:

Գերմանացի մարդաբան Բ. Բրաուչլերի պնդմամբ՝ պատերազմների ընթացքում նյութականի վնասը շատ դեպքերում ակնհայտ և տեսանելի է, իսկ ոչ նյութական արժեքներն ընդհանրապես անհետացման վտանգի առջև են հայտնվում, և հնարավոր չէ գնահատել պատճառված վնասը²⁴:

Արցախյան ազգային և բնությանն առնչվող ավանդույթները հատկապես կարևորվել են Հաղորդի շրջանի Դրախտիկ գյուղում, որտեղ, սկսած 2014 թվականից, կազմակերպվում էր **թթվի փառատոնը**: Մասնակցում էին շրջանի 17 գյուղերի բնակիչներ՝ ցուցադրելով թթվի 60 և ավելի տեսակ՝ ընդգծելով դրա պատրաստման յուրահատուկ մշակույթը: Այս ոչ նյութական պրակտիկան այլևս չի կարող գոյություն ունենալ, քանզի այն մշակութային ենթահողը (տեղական հումք, բնություն, համայնքի գիտելիք), որը կար Արցախում հաղորդացու համար, այլևս հասանելի չէ: Բացի այդ, այն մշակութային տարածքը, որտեղ նա պետք է ստեղծեր, արարեր ու ապագա սերունդներին փոխանցեր թթվի պատրաստման ոչ նյութական պրակտիկան, ներկայումս անմատչելի է:

Մինչ 2020 թվականի պատերազմն ու տեղահանումը արցախահայության շրջանում կենսունակ էին ազգային-ավանդական՝ լախտի, կոխ, արլորակոփ, քաշոցի, պարանի ձգում և այլ ռազմի ու համայնքային խաղերը **«Գուպար» ազգային ավանդական խաղերի մրցույթ** փառատոնի շնորհիվ, որն ընդգրկում էր Արցախի՝ Քաշաթաղի, Ասկերանի, Մարտունու, Մարտակերտի, Հաղորդի, Շուշիի, Շահումյանի շրջանների 250 մասնակցի: Փառատոնն առաջին անգամ կայացել է 2020 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ Արցախի անկախության 29-րդ տարեդարձի օրը՝ Հաղորդի շրջանի Տող գյուղի XVIII դարի արգելոցում՝ մեղիքական ապարանքում:

Իր ողջ պատմության ընթացքում զուտ հայկական բնակչություն, հայկական ազգային-դավանական միջավայր ունեցող²⁵ Հաղորդի շրջանում

²⁴ Bräuchler 2012, 153-167.

²⁵ XIX դարում Ռուսական կայսրության տարածքում պարբերաբար հրատարակվող և կայսրության էթնիկ կազմը, բնակավայրերը ներկայացնող պարբերականներում *Հաղորդ բնակավայրը* նկարագրվում է որպես հայկական (Давидбеков 1888, 153-192):

«Գուպար» խաղերի մրցույթը նախաձեռնել էր Հադրութի մշակույթի և երիտասարդության բաժինը, քանզի բնակչության շրջանում ամուր էին համայնքային կապերն ու ավանդական մտածողությունը: Բռնի տեղահանված արցախահայերի հետ մեր շուրջ 60 անհատական խորացված հարցազրույցների շնորհիվ պարզել ենք, որ տեղահանումից հետո հարցվածներից ոչ ոք այս խաղերը չի խաղացել:

2017 թ. ի վեր ամեն տարի **Հադրութում կազմակերպվում էին «Դիզակի գույները» խորագրով նկարչական միջազգային** սիմպոզիումներ, որոնց շնորհիվ ստեղծվել է ավելի քան 150 կտավ²⁶: Աշխարհի տարբեր անկյուններից ժամանած արվեստագետները ծանոթանում էին Դիզակ աշխարհին և կտավների միջոցով արտահայտում Հադրութի (Արփենահետիկ, Պլեթանգ, Մելիքաշեն, Ծաղկավանք, Բանաձոր, Խանձաձոր) բնության գեղեցկությունը: Սակայն 2020 թ. պատերազմի պատճառով Հադրութն անցավ Ադրբեյջանի վերահսկողության տակ, և կտավների մեծ մասը կորսվեց:

Հիշյալ փառատոները համայնքային ընդհանուր արժեքներ ունենալու և դրանք սերունդներին փոխանցելու հնարավորություն էին ընձեռում՝ նրանց մեջ սերմանելով պատկանելության և նույն ավանդույթներով ապրելու գզացում: Հարկադիր տեղահանումը համայնքներին առանձնացրեց այս պրակտիկաներից:

Հադրութցիների խոհանոցային վտանգված ավանդույթները

Հադրութի ժողովրդի ոչ նյութական ժառանգության պահպանության իրավունքի խախտում է նաև մշակութային գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների բացակայությունը: Այս համատեքստում մշակույթի իրավունքի իրացումը այն պայմանների պաշտպանությունն է, որոնք մարդկանց թույլ են տալիս առանց խտրականության մասնակցելու և ներգրավվելու մշակութային կյանքի մեջ²⁷: Պայմանների խոչընդոտումը հատկապես ակնառու է արցախյան ավանդական խոհանոցային սովորույթների պահպանման հարցում, քանզի այս ուտեստների պատրաստման շատ բաղադրիչներ մշակվել են արցախյան բնության միջավայրում և ներկայումս անհասանելի են Հայաստանի Հանրապետությունում:

Արցախյան **ժենգյալով հացը**, որը խմորից, վայրի և մշակովի ուտելի բույսերից²⁸ պատրաստված տափակ բլիթ է, որպես ավանդական պրակտիկա՝ անխզելիորեն կապված է Արցախի և մասնավորապես Հադրութի բնության, մարդկանց, համայնքի և միջավայրի հետ: Հադրութից տեղահանվածները նշել են, որ այս ուտեստի բաղադրատոմսում ներառել են 15 տեսակի

²⁶ Panorama. am 2021, The "Colors of Dizak" symposium was held in Stepanakert instead of Hadrut.

²⁷ UN Bennoune 2016, UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights 2009, § 55.

²⁸ Ծառույան, Հովսեփյան 2021, 305-326:

կանաչի, թեև գրականության մեջ ավանդաբար օգտագործվել է շուրջ 32 բուսատեսակ²⁹: Այնուամենայնիվ, տեղահանությունից հետո նոր միջավայրում, տարբեր բույսերի ու պայմանների բացակայությունը խանգարում է այս պրակտիկայի շարունակականությանը: Ու, չնայած այս ուտեստի վերստեղծման փորձերին, այն մնում է արցախյան հողի հետ անխզելիորեն միաձուլվող պրակտիկա և դժվարությամբ է հարմարվում նոր միջավայրին:

Արցախի տարբեր շրջաններում ոչ նյութական ժառանգության արժեքներից կարևոր նշանակություն ունեն **թթի կիրառման մշակույթը**, քանզի Հաղորդում շատ ընտանիքներ իրենց բակում թթի ծառեր էին մշակում՝ տիրապետելով թթից ավանդական ուտեստներ պատրաստելու մեծ հմտությունների: Արցախում թուփը նույնպես ընդգծված համայնքային մշակույթի տարր էր. հարևաններով, հատուկ ընթացակարգով օջախի վրա թթից պատրաստում էին նաև դոշաբ, որը համայնքային ծիսակարգ էր: Տեղահանությունից հետո, ռեսուրսների բացակայության պատճառով, արցախյան դոշաբը չի պատրաստվում՝ արցախահայերին զրկելով թե՛ այս յուրահատուկ պրակտիկայից և թե՛ դոշաբի օգտակար ու բուժիչ հատկություններով բժշկվելու հնարավորությունից:

Արցախի բնության և համայնքային կյանքի հետ էր կապված նաև թական ջրերնով, խոզի կամ բադի մսով հարիսան՝ **կուրկուտը**: Հարցվածների ճնշող մեծամասնությունը նշել է, որ կուրկուտ էին պատրաստում կարևոր օրերին՝ մայիսի 1-ին, 9-ին, Զատիկի տոնին, Ամանորին, մեռելոցին և այլ օրերի. դա ցուցիչն է այն բանի, որ կուրկուտը համայնքային և խիստ առանձնահատուկ մշակութային պրակտիկա էր:

Ոչ նյութական պրակտիկաներից **խաշիլի** պատրաստման համար, որը հատկապես տարածված էր Հաղորդում, ցորենն աղում էին, օջախի վրա 4 ժամ եփում, մատուցելիս մեջտեղում փոս անում, յուղ լցնում և պարտադիր կերպով չորաթան ու սոխեռած ավելացնում³⁰: Խաշիլի կարևոր բաղադրիչ էր խնոցու թանով պատրաստված չորաթանը³¹, որը ՀՀ-ի քաղաքային և

²⁹ Ծառայության, Հովսեփյան 2021, 305-326: Ժենգյալով հացի բաղադրության մեջ մտնում են. վայրի թրթնջուկ, ըվիլուկ (ավելուկ), պովապորտ (կավաժիպակ), սիմսիմոկ (անմոռուկ), ճրճրճուկ (աստղիկ), կոնանջուկ (ծվծվուկ), ծրտըպաշար (հովվամաղախ), կնձմնձուկ (կերբելուկ), սիբեխ և այլ կանաչիներ:

³⁰ Կոտայքի մարզ, Զովունի, հաղորդեց Արցախի Հաղորդի շրջանի Տոլ գյուղից տեղահանված Լևոն Հակոբյանը (78 տ.), 2023 թ. մայիս:

³¹ «Չորաթանը պատրաստում էինք խնոցու մեջ կարագը պատրաստելու ժամանակ. երբ յուղը վրայից վերցնում էինք, մնում էր թանը, հետո այն ածում էինք հատուկ պարկի մեջ, մաղով քամում, կլոր կլոր գնդիկներ անում, դրանք ձեռքով սեղմում և դնում դրսում արևի տակ, չորացնում, ձմեռը պահում սառը տեղ, հետո ջրի մեջ բացում և ուտում: Չորաթանով նաև չլնջոժ էինք պատրաստում»։ Զիրակ, Գյումրի, հաղորդեց Արցախի Հաղորդի Տոլ գյուղից տեղահանված՝ Սևակ Վարդանյանը (64 տ.), 2023 թ. մայիսի 18:

մյուս բնակավայրերում դժվար է պատրաստել: Տեղահանվածները խաշիլի վերաբերյալ նույնպես փաստեցին, որ այն համայնքային պրակտիկա էր³²:

Արցախի բնական լանդշաֆտին բնորոշ մեկ այլ պրակտիկա էր նաև **կաճապով ապուրը**, որի հումքը՝ կաճապը, դառնահամ, վայրի, երկար տերևներով բույս էր և աճում էր միայն Հաղրուփի դաշտերում: Այն չորացնելիս կորցնում էր դառնությունը, ապուրի մեջ անուշ համ էր ստանում: Այս բույսը բուժիչ հատկություններ ուներ, և պատրաստում էին հիմնականում հիվանդներին առողջացնելու նպատակով³³:

Հաղրուփի գեղեցիկ բնությունն ու հարուստ բնական լանդշաֆտը առանցքային դեր են կատարել **թեյախմության** մշակույթում: Ընդունված ավանդույթ էր տեղական ուրցով և արցախյան խոտաբույսերով թեյախմությունը, որի հանդեպ սերն էլ ստեղծել էր խորհրդանշական՝ սամովարի (ինքնատե) մշակույթը, որը գրեթե բոլորն իրենց տներում ունեին: Թեյախմությունն ավելին էր, քան միայն թեյ խմելը, այն սոցիալական իրադարձություն էր, որ նպաստում էր փոխշփումներին: Հաղրուփցիները նշել են, որ դեպի տարածքի ուխտատեղիներ՝ Կատարո վանք, Հաղրուփի Սուրբ Խաչ վանք, Տողի Սուրբ Հովհաննես ուխտագնացությունների ժամանակ, հաճախ իրենց հետ տանում էին սամովարը (ինքնատե) և բնության գրկում վայելում Դիզափայտի լանջերից հավաքված բնական խոտաբույսերով թեյը³⁴: Այս ավանդույթը ընդգծում է արցախցիների և շրջակա միջավայրի խորը կապը, որը Հայաստանում նույն կերպ անհնար է վերարտադրել:

Արցախը հարուստ էր նաև **մեղվաբուծությամբ**, հատկապես Դիզափայտի մեղվափեթակներով, որոնցից շատ տնտեսվարողներ ստանում էին բացառիկ համի մեղր:

Հաղրուփի շրջանի խոհանոցի յուրահատուկ ուտեստ էր **պոպոքով (ընկույզ) գաթան**, որը հիմնականում պատրաստում էին տոնական օրերին: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ դյուրին է այն պատրաստել նաև Հայաստանում, բայց տեղահանվածները նշում են, որ Հաղրուփի «պոպոքի» համն ուրիշ էր, քանզի տեղի հող ու ջրից էր սնվում, իսկ բուն գաթան տարբերվում էր մյուս շրջանների գաթայից ընկույզի առատությամբ և հաճախ Հաղրուփի գաթան «*պոպոքը շար գաթա էին անվանում*»³⁵:

³² Սյունիքի մարզ, Կապան, հաղորդեց Արցախի Հաղրուփի Թաղասեր գյուղից տեղահանված Վարդուհի Սկանը (59 տ.), 2023 թ. մայիս:

³³ Երևան, հաղորդեց Արցախի Հաղրուփ քաղաքից տեղահանված Զարինե Մարտիրոսյանը (48 տ.), 2023 թ. մայիս:

³⁴ Երևան, հաղորդեց Արցախի Հաղրուփի շրջանից տեղահանված Մարինե Քարամյանը (59 տ.), 2023 թ. ապրիլ:

³⁵ Կոտայքի մարզ, Եղվարդ, հաղորդեց Արցախի Հաղրուփի շրջանի Տող գյուղից տեղահանված Անուշ Սարգսյանը (41 տ.), 2023 թ. հունիս:

Ինչպես տեսանք, Արցախի Հաղորդի շրջանում համայնքային ուտեստների կիրառման պրակտիկայի պահպանումը զգալի մարտահրավերների է բախվում ոչ միայն ռեսուրսների բացակայության, այլև համայնքի մասնատվածության պատճառով: Շատ ավանդական ուտեստների պատրաստումը խորապես միահյուսված էր կոնկրետ օրերի, ժամանակի և արցախյան համայնքային իրադարձությունների հետ՝ արտացոլելով Արցախի մշակութային, ծիսական և բնական ժառանգությունը: Այս ուտեստները՝ ժենգյալով հացը, արցախյան գաթան, խաշիլը, կուրկուտը և այլն, ավելին էին, քան պարզապես սնունդ. դրանք համայնքի ինքնության և սոցիալական կառուցվածքի կենսական մասն էին: Եվ հաճախ պատրաստվում էին փառատոների, կրոնական տոների և այլ նշանակալից հավաքույթների ժամանակ՝ ամրապնդելով սոցիալական կապերը և պահպանելով մշակութային ավանդույթները:

Աղբբեջանի խտրական քաղաքականության հետևանքով իրենց պապենական հողերից արցախահայերի բռնի տեղահանումը կասեցրել է գիտելիքների միջսերունդ փոխանցումը, արցախյան մշակութային սովորույթների և ավանդույթների բնականոն շարունակականությունը³⁶:

Հաղորդի արհեստների կասեցումը

Բռնի տեղահանությունը հանգեցրեց ոչ նյութական մշակութային արհեստագործական պրակտիկաների կասեցմանը: Մեր ուսումնասիրությունները փաստում են, որ Արցախի Հաղորդի շրջանում (հատկապես Մեծ Թաղլարում³⁷) մինչ պատերազմը կենսունակ էին XIX դարի արհեստները, այդ թվում՝ դարբնագործությունը, տակառագործությունը, բրուտագործությունը, համետագործությունը (թամբի պատրաստում, փալանջիություն) աստաղծագործությունը, պայտարագործությունը, կլայեկագործությունը (արծնապատում, էմալապատում), գորգագործությունը, փայտագործությունը, հյուսնությունը, որի հումքը տեղական կաղնու փայտն էր: Տակառագործությունը, որի հումքը Արցախի հաճարի փայտն էր, զարգացած էր Տոդում: Իսկ Ասկերանի շրջանում գործում էր անգամ տակառագործության՝ միջազգային չափանիշներին համապատասխան գինեգործության և կոնյակագործության գործարան՝ Վարանդան³⁸:

Հաղորդը հարուստ էր իր գորգագործության և կարպետագործության մշակույթով, որի ավանդական պրակտիկան կասեցվեց կրթական կենտրոնների՝ գորգագործության վայրերի բռնազավթման պատճառով:

³⁶ De Feyter and Parmentier 2002, 23-39, Kendall 2010, 356-381.

³⁷ Արցախի երկրորդ բնակավայրն էր Թաղլարը (լեռ երկնքի տակ, թաղ-երկինք. *թաղասեր* և *թաղավարդ* բառերը նույն արմատով են): Երևան, հաղորդեց Արցախի Հաղորդի շրջանի Թաղլար գյուղից տեղահանված Լևոն Հայրյանը (68 տ.) 2023 թ. հունիս:

³⁸ Avetyan 2021.

Հատկանշական է, որ արհեստների կորստից զատ, տեղահանությունը խաթարել է նաև արհեստների յուրացման մշակութային կրթության բնականոն գործընթացը, ավանդական գիտելիքի ստացումը և փոխանցումը: Մինչ ադրբեջանական օկուպացիան Հադրուֆի շրջանում գործում էին 26 դպրոց և 6 մանկապարտեզ, որտեղ կրթություն ստացող 2030 աշակերտ տեղահանության հետևանքով զրկվել է կրթության հիմնարար իրավունքից:

Հադրուֆի շրջանի տոների հարկադիր կասեցումը

Արցախցիների կյանքում մեծ տեղ են ունեցել տոները, այդ թվում՝ Հադրանակի օրը՝ մայիսի 9-ը, Աշխատանքի օրը՝ մայիսի 1-ը, Արցախի անկախության օրը՝ սեպտեմբերի 2-ը, Հադրուֆի օրը՝ օգոստոսի 15-ը, Խարույկի օրը՝ մայիսի 19-ը, ինչպես նաև հիշատակի օրերը՝ Ցեղասպանության հիշատակի օրը՝ ապրիլի 24-ը, Երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օրը՝ դեկտեմբերի 7-ը: Մեծ կարևորություն ունեին նաև եկեղեցական տոները՝ Սուրբ Ծնունդը, Սուրբ Զատիկը, Տյառնընդառաջը, Վարդավառը և այլ տոներ: Հատկանշական է, որ այս տոները խորապես փոխկապակցված են Արցախի մշակութային վայրերի, եկեղեցիների ու հուշարձանների հետ: Շատ հաճախ դրանք ուղեկցվել են հուշարձաններ այցելություններով կամ տոնվել են հենց հուշարձանների տարածքներում: Դրանցից էին՝ Հադրուֆի Կատարո, Սպիտակ Խաչ վանքերը, Սուրբ Հարություն, Տոդի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցիները, Տումի Կարմիր վանքը, Առաքել գյուղի խաչքարերն ու այլ սրբավայրեր:

Արդ, առանձնացնենք այն տոները, որոնք միայն Հադրուֆում են նշվել: Կարևոր էր հատկապես Հադրուֆին բնորոշ, համայնքային ավանդույթ դարձած, կորսված՝ Խարույկի օրը: Բոլոր համայնքների սարերի ստորոտում հադրուֆցիներն այդ օրը խարույկ էին վառում և մրցում, թե ու՛մ խարույկն է ավելի բարձր: Տոնից մեկ շաբաթ առաջ երեկոները ցախ ու անվադողեր էին գլորում, երգով, պարով տանում դեպի խարույկը վառելու տեղը: Տոնին վառված խարույկների շուրջ բոլորը հավաքվում էին մեծ ու փոքր, դրանց վրայից թռչում ու մինչ ուշ գիշեր մնում այնտեղ³⁹: Հիշատակության է արժանի նաև **Հադրուֆ քաղաքի տոնը՝ օգոստոսի 15-ը**, որը նվիրված էր 1992 թ. օգոստոսի 15-ին հադրուֆցիների՝ թուրքերի դեմ ինքնապաշտպանական հերոսական պայքարին և հաղթանակին: Հատկանշական է, որ տոնի առանցքում կրկին մշակութային ժառանգության վայրեր այցելելն էր: Ազատամարտիկներից մեկը նշում է, որ Հադրուֆի տոնին տղամարդիկ շրջկենտրոնի հուշարձան և հուշահամալիր էին գնում, հետո քաղաքի կենտրոնական հրապարակում տոնախմբություն, պետական միջոցառումներ էին անց-

³⁹ Երևան, «Դիզակ արտ» կենտրոն, թիրախ-խմբային հարցում Հադրուֆից տեղահանված ուսուցիչների հետ, 2023 թ. ապրիլ:

կացվում, իսկ երեկոյան զինվորականներն էին գալիս, և պետական մակարդակով կազմակերպվում էր հյուրասիրություն⁴⁰: Այդ օրը շատերը նաև Կատարո վանք էին բարձրանում: Տեղահանվածներից մի տղամարդ պատմում է, որ Հաղորդի օրը վիրավորները հավաքվում էին Խոռնաղբյուրում՝ Տնջրի ծառի տակ, որը Հաղորդի խորհրդանիշն էր⁴¹: Պատերազմում զոհված երիտասարդներից մեկի մայրը նշում է, որ 2020 թ. պատերազմից ի վեր Հաղորդի օրն այլևս գոյություն չունի, քանզի այն «նշվում» է Եռաբլուրում՝ որպես պատերազմում Հաղորդից զոհված հերոսների հիշատակի օր⁴²:

Հաղորդի կորսված բարբառը

Հաղորդն Արցախի մյուս շրջաններից առանձնանում էր իր ինքնատիպ լեզվամշակույթով: Բացի նրանց հետ ունեցած ընդհանուր տարբերություններից, Հաղորդի 48 բնակավայրերից յուրաքանչյուրը նույնպես ուներ իր ինքնատիպ բարբառը: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մշակած ոչ նյութական մշակութային ժառանգության էթիկական սկզբունքների համաձայն, լեզվի անհետացումը սպառնում է շարունակական պրակտիկայի և կենդանի ժառանգության փոխանցմանը և կարող է հանգեցնել կենսական՝ մշակութային և բնագիտական գիտելիքների կորստին⁴³: Այսօր Արցախի շրջանի Հաղորդի յուրօրինակ բարբառը կորստի վտանգի տակ է, քանզի այն բառ ու բանը, որ պետք է փոխանցեր Հաղորդի տիպիկ կոլորիտն ու յուրաքանչյուր բառի մեջ թաքնված մշակույթը, փոխվում և կորչում է միջավայրի ազդեցության պատճառով:

Աղբբեջանի կողմից Արցախի ոչ նյութական ժառանգության պահպանության և մշակույթի իրավունքը հարգելու պարտավորությունը

Սույն պարտավորությունը պահանջում է ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ձեռնպահ մնալ մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը խոչընդոտելու ցանկացած միջամտությունից⁴⁴ և ինքնության բացառման խտրական վերաբերմունքից⁴⁵: Այն երաշխավորում է նաև մշակութային ժառանգության և ինստիտուցիոնալ ծառայությունների մուտք գործելու հնա-

⁴⁰ Կոտայքի մարզ, Նաիրի, հաղորդեց Արցախի Հաղորդի շրջանի Հաղորդ քաղաքից տեղահանված Զարուհի Սարգսյանը (38 տ.), 2023 թ. հունիս 12:

⁴¹ Երևան, հաղորդեց Արցախի Հաղորդի շրջանից տեղահանված Էրիկ Ավսերյանը (56 տ.), 2023 թ. հունիս:

⁴² Վայոց Ձորի մարզ, Եղեգնաձոր, հաղորդեց Արցախի Հաղորդի շրջանի Հաղորդ քաղաքից տեղահանված Կարո Հայրապետյանը (45 տ.), 2023 թ. հունիս:

⁴³ UNESCO 2019, Living heritage and Indigenous People, 8.

⁴⁴ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights 2009, §48.

⁴⁵ UN General Assembly 1990, Article 31.

րավորությունը⁴⁶ և պաշտպանում մշակութային ինքնությունն ազատորեն արտահայտելու գործելակերպն ու ապրելակերպը: Խտրականության, ռասայական կամ կրոնական ատելության քարոզչությունն օրենսդրորեն արգելված է «Քաղաքացիական և միջազգային դաշնագրի» 19-րդ, 20-րդ և «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» միջազգային կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածներով:

Մշակութային իրավունքի հանդեպ հարգանքը նաև մշակութային ժառանգության բոլոր ձևերի պաշտպանության իրավունքն է: **Ժառանգությունը պետք է պահպանվի, զարգանա, հարստացվի և փոխանցվի գալիք սերունդներին՝ որպես մարդկային փորձառության և ձգտումների արդյունք**⁴⁷: Բայց, ինչպես փաստեցինք, Արցախի մշակութային ժառանգությունը ոչ միայն անխնա ոչնչացվում ու բռնի յուրացվում է, այլև հերքվում է արցախահայերի ստեղծագործ լինելու հանգամանքը:

Եզրակացություններ

2020 թ. պատերազմի ժամանակ Ադրբեյջանի կողմից Հադրուֆի շրջանի հայերի բռնի տեղահանումը խորապես խաթարել է նրանց ավանդական կյանքը և մշակութային շարունակականությունը: Արցախի պատմական լանդշաֆտից և բնական ռեսուրսներից օտարումը, ինչպես նաև ոչ նյութական մշակութային պրակտիկաների կասեցումը, ինչպիսիք են փառատոները, տոները, ավանդույթները, ծեսերը և արհեստները, խիստ ազդել են մարդկանց մշակութային կյանքի վրա:

Այսօր ՀՀ տարածքում գտնվող հադրուֆցիները անմիջականորեն կրում են տեղահանության բացասական հետևանքները, այդ թվում՝ մշակութային ինքնության, համայնքային կյանքի, ընտանեկան սովորույթների և ավանդույթների լիարժեք պահպանության անհնարինությունը, անհատական և կոլեկտիվ մշակույթի իրավունքի իրացման խոչընդոտները, որը թե՛ մշակութային արժեքներին հաղորդակցվելու, թե՛ մասնակցության և թե՛ ներդրման հնարավորության բացակայությունն է: Հադրուֆի մշակութային համայնքների կազմաքանդման հետևանքով չեզոքացել են նաև ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ամենաէական դրսևորումները, որոնց կորուստը հանգեցրել է համայնքային կյանքի կազմաքանդման և մշակութային ամբողջականության պահպանության այլևայլ խնդիրների: Վտանգված է նաև Հադրուֆի տարբեր բնակավայրերի բարբառների շարունակականության պահպանությունը:

Տեղահանության հետևանքով Հադրուֆի ժողովուրդը զրկվել է արհեստագործական պրակտիկաները իրացնելու հնարավորությունից, ներառյալ՝

⁴⁶ UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity 2001, § 8.

⁴⁷ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights 2009, § 50.

գորգագործության, կարպետագործության, թոնրաշինության, տակառագործության, փայտագործության, դարբնության, բրուտագործության ավանդական պրակտիկաները: Կորսվել են նաև մշակութային փառատոները, որոնք կապված էին ոչ նյութական արժեքների՝ գինու, խաղողի, ժենգյալով հացի, թթվի և այլ արժեքների հետ: Հաղորդի բնակիչների կենսընթացի անբաժանելի մասն են կազմել տոները, որոնց ավանդական մշակույթը ևս հնարավոր չէ իրացնել:

Միջազգային օրենքները փաստում են, որ հարկադիր տեղահանման ազդեցությունների մեջ կործանարար է հատկապես խմբի մշակութային իրավունքի խոչընդոտումը: Բռնի տեղահանության հետևանքով առաջացած ոչ նյութական մշակութային արժեքների կորուստը և դրանց իրացման խոչընդոտումը պատճառ են դարձել, որ Հաղորդի ժողովրդի հետագա սերունդները զրկվեն բնականոն սերնդափոխության, ինքնաճանաչման և զարգացման հնարավորություններից:

Օգտագործված գրականություն

- Ժնև 1949, «Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին» կոնվենցիա:
- Ժնև 1977, «Միջազգային զինված բախումների ժամանակ զոհերի պաշտպանության մասին» Ժնևի 1949 թ. օգոստոսի 12-ի կոնվենցիային կից 1977 թ. լրացուցիչ արձանագրություն:
- Ծատուրյան Ռ., Հովսեփյան Ռ. 2021, «Ժենգյալով հացը» 2020 թ. Արցախյան պատերազմի օրերին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, էջ 305-326:
- Давидбеков И. 1888, Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. шестой, отд. I, Тифлис, с. 153-192.
- ICJ 2004, Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion of 9 July 2004.
- International Criminal Court 2021, Policy on Cultural Heritage.
- UN 2009, Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General comment no. 21, Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1a of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), E/C.12/GC/21.
- UN Bennoune K. 2016, Report on the Intentional Destruction of Cultural Heritage as a Violation of Human Rights. A/71/317.
- UN 1948, Universal Declaration of Human Rights (UDHR). New York: United Nations.
- UN 2010, Report of the Special Rapporteur on the Human Rights of Migrants, United Nations Human Rights Council, A/HRC/14/36.
- UN 2016, Report on the Intentional Destruction of Cultural Heritage as a Violation of Human Rights. A/71/317.
- UNESCO 1907, Hague Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land.

- UNESCO 2001, Executive Board, Report on the preliminary study on the advisability of regulating internationally, through a new standard-setting instrument, the protection of traditional culture and folklore, Paris.
- UNESCO 2001, Universal Declaration on Cultural Diversity. Paris.
- UNESCO 2003, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Paris.
- UNESCO 2003, Decision of the Intergovernmental Committee: 10.COM 15.a.
- UNESCO 2019, Living Heritage and Indigenous Peoples.
- UNESCO 2024, Culture: Protecting Our Heritage and Fostering Creativity.
- UN General Assembly 1990, International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. General Assembly resolution 45/158.
- Center for truth and justice 2023, What happened to all the Armenians in Nagorno-Karabakh? An Exodus Out of Indigenous Lands: Azerbaijan's Forced Displacement of the Ethnic Armenians from Nagorno-Karabakh.
- Bräuchler B. 2012, Intangible Cultural Heritage and Peace Building in Indonesia and East Timor, Routledge, p. 153-167.
- De Feyter K., Parmentier S. 2002, Cultural Rights: A Neglected Category of Human Rights. The International Journal of Human Rights, N 6(1), p. 23-39.
- Kendall S. 2010, Displacement, Development, and Culture: Understanding the Cultural Rights Implications of Forced Displacement. Human Rights Quarterly, N 32(2), p. 356-381.
- Chainoglou K. 2017, The Protection of Intangible Cultural Heritage in Armed Conflict: Dissolving the Boundaries Between the Existing Legal Regimes? Santander Art and Culture Law Review, N 2, p. 109-134.

ИСКАЖЕНИЕ ТРАДИЦИОННОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ НАСИЛЬСТВЕННО ДЕПОРТИРОВАННЫХ АРМЯН ИЗ ГАДРУТА

Армине Тигранян

Резюме

В результате 44-дневной войны 2020 года около 13 000 армян были депортированы из Гадрутского района Арцаха. Армяне Арцаха лишились культурного наследия, что стало прямой угрозой для сохранения национальной идентичности. Депортация породила множество гуманитарных и социально-экономических проблем, а также нарушила традиционный образ жизни армян Арцаха.

Отрыв от природной культурной среды и ландшафта привел к утрате многих элементов нематериального наследия. К ним относятся диалекты, ремесла, праздники, фестивали, народные игры, а также культура питания, земледелия и быта. Более того, нарушение системы неформального культурного образования создало системные проблемы в сохранении целостности идентичности.

Ключевые слова – Арцах, Гадрут, традиционный образ жизни, депортация, право на культуру, нематериальное культурное наследие, фестивали Арцаха.

THE DISRUPTION OF THE TRADITIONAL WAY OF LIFE OF ARTSAKH ARMENIANS FORCIBLY DISPLACED FROM HADRUT

Armine Tigranyan

Abstract

As a result of the 44-day war in 2020, around 13,000 Artsakh Armenians were forcibly displaced from the Hadrut region of Artsakh by Azerbaijan. This forced deportation, in addition to causing humanitarian and socio-economic challenges, disrupted the traditional way of life for the Artsakh Armenians.

Through the implementation of a purposeful state policy by Azerbaijan, Artsakh Armenians were separated from their socio-cultural values, deprived of the opportunity to engage with and pass on the knowledge, customs, and practices tied to the nature, monuments, community, and cultural landscape of their historical homeland. They were also prevented from passing these on to future generations. Forced removal from the historical monuments and cemeteries of the Hadrut region, along with the direct threats to their existence, the destruction and defilement of many heritage sites, and the impossibility of living according to their own identity, created insurmountable challenges concerning the preservation of Artsakh's entire heritage. This included the churches, sanctuaries, pilgrimage sites, and religious rites essential to keeping traditions alive.

Additionally, the disintegration of community life, a significant consequence of displacement, combined with separation from the natural cultural environment and landscape, led to the erosion of many elements of intangible heritage. These include dialects, traditional dishes, crafts, holidays, festivals, community games, and the agricultural and household culture. Furthermore, the disruption of informal cultural education created systemic challenges in maintaining the integrity of identity.

Key words – Artsakh, Hadrut, traditional way of life, forced displacement, cultural right, intangible cultural heritage, Artsakh festivals.